# ЗА БЛИЗОСТТА НА РОДОПСКИТЕ ГОВОРИ ДО КИРИЛО-МЕТОДИЕВИЯ ЕЗИК

**Елена Каневска-Николова**

***Пловдивски университет "Паисий Хилендарски", Филиал – Смолян***

*e-mail: elenatn@abv.bg*

Като ценен източник за всички дялове на българската езикова история, за типологията на славянските езици и за славянската филология изобщо, родопските говори още от началото на миналия век започват да привличат вниманието на български и чужди езиковеди. Многократно е изтъквана близостта на *родопските говори* с Кирило-Методиевия език[1]. Тази безспорна близост и приемственост от старобългарския език се обяснява с географското им положение[2] и с тяхната консервативност и относителна затвореност. Като цяло в сравнение с всички други български говори те се оказват най-консервативните и най-архаичните български говори с най-много съхранени старинни особености на всички езикови равнища – в областта на фонетиката, граматиката и лексиката, пряко свързващи ги с езика на Кирил и Методий. И това, както подчертава Ст. Кабасанов, е "научна истина, изведена от огромно количество факти" (Кабасанов 1982а, 1982: 77).

Ще представя систематизирано само най-характерните им архаични черти, които ги правят най-близки до старобългарския език на Кирил и Методий.

1. В областта на фонетиката

Според хипотезата на И. Гълъбов Кирило-Методиевият диалект е бил от типа на родопските с о-гласеж на еровете, което е намерило

---

[1] Вж. Милетич 1912; Цонев 1915, 1937; Гълъбов 1950, 1962, 1966; Кабасанов 1963, 1982, 1993 и др.; Клепикова 1963; Бояджиев 1987; вж. и Каневска-Николова 1996.

[2] В. Ягич определя родината на Кирило-Методиевия език южно от Средните Родопи (Ахъ-Челеби) – вж. Ягич 1913: 261.

отражение в графиката на трите глаголически букви (очевидно двата ера в глаголицата са били създадени въз основа на глаголическата буква o поради общия им гласеж). Авторът на статията, озаглавена "Кирил и Методий са говорили на родопско наречие" (Гълъбов 1966), изтъква факта, че сред съвременните български говори само в родопските двата стари ера се изговарят като гласната *о*: **дòш, дòска, зòлва,横ьòсну, тьòвна** вм. книжовните *дъжд, дъска, зълва, лесно, тъмна* (може би поради технически причини не е отбелязан широкият характер на тази гласна).

Родопското широко **о** (**ô**) на мястото не само на еровете, но и на старобългарските носови гласни свидетелствува за старинната фаза по пътя на промяната им в **ъ (вȏрвем, пȏрстен, пȏлан, сȏлмен, цȏнка, зȏлва, льȏсну, тьȏвна)**. Тази промяна според Ст. Кабасанов е станала чрез преминаване през *ан*, от което впоследствие носовият призвук отпада, а широкото ***а*** се редуцира в **ъ** (Кабасанов 1982: 77). Старият изговор на голямата носовка като *он*, а на малката носовка като *ен* се пази единствено в изследвания от родопския езиковед говор на с. Тихомир, Кърджалийско – в глаголните форми за мин. несв. време, които напълно съответстват на старобългарските: **бèахон, òдеон, ѝмеон, ỳчешен, игрàшен** (*бяха, ходеха, имаха, учеха, играеха*).

Наред с широкото **о** (**ô**) широкото **е** (**ê**) е другата характерна гласна в родопската фонетика, чийто изговор е признат за старинен. В централните родопски говори старобългарският звук, отбелязван с ятовата гласна, се изговаря като широко ***е*** без оглед на позицията му в думата, както и йотуваното ***а*** (я) и ***а*** след *ж, ч, ш*, които пазят изконната си мекост: **голȇми, мл'ȇко, чил'ȇк, жȇба, чȇша**. За разлика от широкото ***о***, което се схваща като контрастна диалектна особеност и лесно се отстранява от речта на диалектните носители при превключване на книжовен език, широкото ***е*** е неотменна фонетична особеност в речта на средното и възрастното поколение и е основен

маркер в нормативната система на смолянския говор (вж. Каневска-Николова 1998).

Наличие на старобългарската гласна **ы** след твърда съгласна в ударена и неударена позиция е регистрирано в говора на с. Тихомир, Кърджалийско, и в говорите на съседните села около границата с Гърция – в думи като **тыква, рыба, рыза** и др. (Тилков 1962: 311-314; Кабасанов 1963а: 24-28), след като Л. Милетич съобщава за остатъци от произношение на ы в павликянското родопско наречие (Милетич 1912а: 13-16). По тази архаична особеност тихомирският говор се доближава до говорите в Солунско[1] и Неврокопско[2], както и до някои банатски говори[3].

Изговорът на неудареното ***о*** като ***а*** – явление, известно като акане или акавизъм, е особено характерна уникална фонетична особеност, която се среща в повечето българомохамедански родопски говори: **атѝде, апѝна, кал¾но, гал¾мо, катрѝ, магѝла**. Това родопско фонетично явление отразява много стара славянска черта, засвидетелствана в гръцки думи топоними: **гарѝца, магѝляне** и др., и има паралел в източнославянските езици.

Друга типична фонетична особеност, която сближава родопските говори с Кирило-Методиевия език, е мекостта на съгласните. За разлика от книжовния език, в който старите шушкави съгласни са затвърдели, в родопските говори се пази изконната им мекост, запазена е също така краесловната мекост в думи като **конь, соль, день, учѝтель** и др. Освен това се омекчават съгласните пред предните гласни ***е*** и ***и***, както и съгласните пред сричка, съдържаща тези гласни: **дечѝн'ки, л½л'ки** и др. В широколъшкия говор смекчаването е толкова силно, че води до промяна в характера на съгласната – ***д*** преминава в ***г***, а ***т*** – в ***к***: **вѝгел** вм. *видел*, **кòке** вм. *коте*.

2. В областта на граматиката

[1] За рефлексите на **ы** в говорите на солунските села Зарово и Висока вж. Иванов 1922: 93-94.
[2] За следите от стб. **ы** в говора на с. Калапот, Зъхненско, вж. Мирчев 1933: 55-59.
[3] За наличие на стб. гласна **ы** в бешеновския говор вж. Стойков 1967: 101-102.

Две характерни граматични особености пряко отвеждат към Кирило-Методиевите преводи и обединяват всички наши и чужди езиковеди в мнението, че родопските говори са най-архаичните от всички български говори. Това са запазените, макар и в разколебана употреба, падежни форми при имената и тристепенната система при членуването на имената и при показателните местоимения и местоименните наречия.

Докато преди няколко десетилетия падежните форми при имената са били живи и функционални, употребявали са се “не само при съществителните и местоименията, но и при прилагателните” (Кабасанов 1956: 36), днес те са силно разколебани и ограничени, и то само в речта на възрастното поколение. Разпадът на падежната система в родопските говори следва общата развойна тенденция в българските говори към аналитизъм. Все пак още могат да се чуят в жива употреба родително-винителни форми като: **у тàтка, с д¾да Тòдура, на чѝча ти Дѝня, от кòга** (*от кого*); дателни форми като: **Пèтюму, Стàйкуму, нèму, вс¾кему, врѝтем, Дàни, Цветàни, кàки, нèхи, нам, вам.** При прилагателните имена все още в речта на възрастното поколение се пазят формите за родителен и дателен падеж с притежателно значение, но само при собствените фамилни имена в единствено число: **на Лѝя Пàвлюскяк, Нàсуву Хòрускяму, Тòшувана Парàскускяму градѝна.** Жива е все още и предложната употреба на собствени фамилни имена в множествено число с падежно окончание ***-ах***, получено от -***êх*** след затвърдялата съгласна ***ц***: **пут Пàвлювцах, у Радѝчовцах.** В жива употреба, дори и при по-младите, са лексикализираните падежни форми за местен падеж: **фсо̏н’е, фсрадè, пòдзим’е**.

За разлика от падежната система, която е силно разколебана и бележи тенденция към по-нататъшен разпад, тройното членуване на имената и тристепенната система при показателните местоимения и наречия са живи и устойчиви особености на днешните родопски говори: **сѝнọрạн, кърстạс, дọктòрạн, ạфтọмобѝл’ạн, женàнạ,**

**к̣ас̣аба̀ṇа, мла̀дисе, на̀шено̣; а̣йсва̀, а̣йнва̀, а̣йсаки̇̀ф, а̣йнакѝф, а̣йсъй, а̣йнъй и др.**

Докато в историческия развой на българския език повечето говори изгубват специфичната успоредна употреба на трите члена с елементи *-с*, *-т* и *-н*, в централните родопски говори тази "класическа и екзотична" особеност не само се пази, но тя и до днес е жизнена и устойчива. Анализирайки употребата на тройния член в Шестоднева на Йоан Екзарх, Ив. Гълъбов изтъква голямата близост до състоянието на члена в родопските говори, което насочва към извода за старинността на тази употреба – "в родопските говори, които и със своя троен член стоят най-близо до говорите, легнали в основата на старобългарските преводи, членовете и до ден днешен пазят своята деиктивност" (Гълъбов 1962: 83). Родопското тройно членуване е съхранило онази старинна фаза от развоя на това езиково явление, при която членните форми пазят своята показателна сила – възможността да посочват и подчертават думата, към която се отнасят. Още Л. Милетич, изтъквайки приемствеността от Кирило-Методиевия език, отбелязва, че "старобългарският троен член – сь, тъ, онъ, продължава да съществува и досега в родопските говори, с изключение на говорите в Чепинско, Батак и Павликянското наречие" (Милетич 1933: 3). На устойчивостта на това "забележително езиково явление, заслужаващо по-задълбочено и всестранно проучване" обръща внимание и А. Саламбашев, като посочва, че тройният член се употребява дори от образовани местни хора със сравнително висока езикова и обща култура и е еднакво застъпен в говорите на родопчаните мюсюлмани и християни (Саламбашев 1963). При проучването на съвременното състояние на момчиловския говор (Каневска-Николова 2001) се установи, че тристепенната система при членуването на имената и при показателните местоимения и наречия пази позициите си дори в речта на младото поколение. Цялостен модел на тройното членуване е представен в книгата „Тройното членуване в родопските говори” (Каневска-Николова 2006).

*Устойчивостта* на тези морфологични особености е свързана, от една страна, с широкия ареал на употребата им в родопските говори и функционирането им в система, а от друга страна – с дистинктивната им функция (разграничаването на предметите по признака близост/отдалеченост) и развитите допълнителни значения. Богатата функционална натовареност на тройния член – определителност, показателност, оценъчност, допринася за съхраняването и живата употреба на тази характерна за родопските говори морфологична особеност в речта на всички възрастови и социални групи както в немаркирана, така и в маркирана с признака ‵непознатост на общуването′ ситуация.

Характерна синтактична словоредна особеност на родопските говори е еналаксата на проклитиките при пълнозначен глагол – смяна на местата на отрицателната частица ***не*** и спомагателния глагол ***съм***, както и кратките винителни и дателни местоименни форми: **йѐ̑ сạм нѐ хо̀дилạ; то̀ е нѐ ѐ̑цạ ху̀баво; та̀ мạ ни ви̇̀д′вạ; то̀ ми ни да̀ва.**

3. В областта на лексиката

Първият наш историк на българския език проф. Б. Цонев още в началото на миналия век в студията си "Кои новобългарски говори стоят най-близо до старобългарски в лексикално отношение" изтъква старинността на рупско-родопските говори, а по-късно в своята история на българския език пише: "Родопското наречие се отличава от другите български наречия и по своя речник, та би трябвало за пълна характеристика да се обърне внимание и на това негово предимство. Истина, сичките наши говори крият по нещо от старото словно богатство, сичките наши говори са и прибавили по нещо към него, ала, струва ми се, Родопите ще заемат пак първо място по своите хубави старински и характерни думи" (Цонев 1937: 294). А проф. Т. Бояджиев определя родопските говори като истински "диалектен оазис", тъй като в тях са съхранени много старинни думи, известни от класическите старобългарски паметници и от по-късни черковнославянски книги.

Доста старинни думи като **дѝмня** ‘малко прозорче в комина над огнището’**, ѝзпослеть** ‘отзад’**, лòмем** ‘отчупвам късче хляб или пита, раздавани за здраве’**, пȍсан** ‘мръсен, изцапан’**, пригȍшта** ‘шепа’**, у̀вес** ‘отвесно, стръмно място’**, хȍльма** ‘ниски храсти’ и др. се пазят само в родопските говори, като някои от тях (**ажѝт** ‘който’**, клàдам** ‘слагам’**, ланѝта** ‘буза, страна’) се откриват само в речника на българите мюсюлмани и свързват говора с най-старинните пластове от развитието на българския език. Многобройни са архаичните думи, които не съществуват в книжовния ни език, а имат съответствия в славянските езици, най-вече в руския, или в други български говори: **будѝн** ‘някой’**, вл½дан** ‘общителен’**, дрȍн** ‘чим’**, жȍрда** ‘тънка дълга греда’**, крȍп** ‘къс’**, кру̀халь** ‘бучка, малка частица’**, спòна** ‘въже за спъване на добитък’**, стрȍга** ‘врата на плет или кошара’**, су̀на(м)** ‘премествам, хлъзгам’**, ху̀гя** ‘съвсем, толкоз повече’**, шу̀то** ‘празно’ и др.

Редица думи в родопските говори се употребяват с по-архаичния си звуков облик: **вȍгаль** ‘въглен’**, вȍсаница** ‘гъсеница’**, вȍхам** ‘дишам, въздишам’**, зàлуга** ‘залък’**, ѝштам** ‘искам’**, кȍдель** ‘къделя’**, мȍлзга** ‘мъзга’**, смòква** ‘смокиня’ и др. Особено внимание заслужават две хубави старинни родопски думи – **бременѝк** и **дрȍн** – в книжовния език за означаване на същите понятия се използват турските думи *чувал* и *чим*.

Родопският глагол **умȍрзнувам** и съществителното **спòна** разколебават установеното до неотдавна схващане за западнославянския характер на някои архаични езикови явления. А глаголните форми **стѝчем** и **плàхтем** разкриват произхода на книжовните думи *стока* и *плах*.

И така, родопските говори със своята уникалност и архаичност са неизчерпаем извор на ценни данни за историята на българския език и за славянското езикознание.

Keywords: archaic features (phonetic, grammar, lexical), Rhodope dialects, Cyril and Methodius language.
Abstract: The report systematically presents the most archaic features characteristic of the Rhodope dialects (in the area of phonetics, grammar and vocabulary) that make

them the closest to the Old Bulgarian language of Cyril and Methodius. Based on the phonetic features (presence of ô, ê, ы, akavism, terminal softness of consonants), grammar features (case forms for names, the three-tier system of membership revealing the names and pronouns and pronominal adverbs, word order syntactic features) and lexical features (preserved ancient words), the author concludes that the Rhodope dialects with their uniqueness and antiquity remain an inexhaustible source of valuable data about the history of Bulgarian and Slavic linguistics.

**Библиография**

Бояджиев 1987: Бояджиев, Т. Родопските говори и тяхното значение за историята на българския език и славянската филология. – В: Родопи, кн. 1, 1987, с. 1.

Гълъбов 1950: Гълъбов, Ив. За члена в български език. – В: Известия на народния музей - Бургас, т. 1, 1950, с. 175-217.

Гълъбов 1962: Гълъбов, Ив. Проблемът за члена в български и румънски език. София, 1962.

Гълъбов 1966: Гълъбов, Ив. Кирил и Методий са говорили на родопско наречие. – В: Родопи, г. I, кн. 5, 1966, с. 22.

Иванов 1922: Ivanov, J. Un parler bulgare archaïque. Revue des ètudes slaves II, 1922, 93-94.

Кабасанов 1956: Кабасанов, Ст. Говорът на с. Момчиловци, Смолянско. – В: Известия на ИБЕ, БАН, кн. IV, 1956, с. 5-101.

Кабасанов 1963а: Кабасанов, Ст. Един старинен български говор. Тихомирският говор. София, 1963.

Кабасанов 1963: Кабасанов, Ст. Езикът на Кирил и Методий в един наш народен говор. – В: Земеделско знаме, № 120, 23 май 1963.

Кабасанов 1982а: Кабасанов, Ст. Езикът на Кирил и Методий в родопските говори. – В: РУ, бр. 3 (317), 5-9 януари 1982.

Кабасанов 1982: Кабасанов, Ст. Езикът на Кирила и Методия в родопските говори. – В: ЕЛ, №3, 1982, с.76-82.

Кабасанов 1993: Кабасанов, Ст. Към корените на българския език и българската народност. – В: Родопи, №8, 1993, с. 5-6.

Каневска-Николова 1996: Каневска-Николова, Е. Към въпроса за лексикалната близост на родопските говори със старобългарския език. – В: БЕ, кн. 5, 1996, с. 59-64.

Каневска-Николова 1998: Каневска-Николова, Е. Смолянският градски език. София, 1998.

Каневска-Николова 2001: Каневска-Николова, Е. Говорът на село Момчиловци, Смолянско – половин век по-късно. София, 2001.

Каневска-Николова 2006: Каневска-Николова, Е. Тройното членуване в родопските говори. Пловдив, 2006.

Клепикова 1963: Клепикова, Г. К истории некоторых именных и глагольных форм в болгарском языке. – В: Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР, т. 38. Москва, 1963.

Милетич 1912а: Милетич, Л. Павликянското наречие. – СбНУ, кн. XXVI. София, 1912.

Милетич 1912: Miletic, Lj. Die Rhodopemundarten der bulg. Sprache. Wien, 1912.

Милетич 1933: Милетич, Л. Към историята на тройния член в българския език. – В: Български преглед, кн. 1, 1933, с. 1-16.

Мирчев 1933: Мирчев, К. Следи от стб. ы в говора на с. Калапот, Зъхненско. – Сборник в чест на проф. Л. Милетич за седемдесетгодишнината му (1863-1933).София, 1933.

Саламбашев 1963: Саламбашев, А. Езикът – най-съществeният белег на народността. – В: РУ, бр. 18 (340), 6 март 1963.

Стойков 1967: Стойков, Ст. Банатският говор. – Трудове по българска диалектология. кн.3. София, 1967.

Тилков 1962: Тилков, Д. Гласна ы в говора на с. Тихомир, Кърджалийско. – ИИБЕ, кн. VIII, 1962, с. 237-240.

Цонев 1915: Цонев, Б. Кои новобългарски говори стоят най-близо до старобългарски в лексикално отношение. – В: Сп БАН, XI, 1915, с. 1-32.

Цонев 1937: Цонев, Б. История на българский език, т. III. София, 1937.

Ягич 1913: Jagic, V. Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Berlin, 1913.